

**KUR'AN-I KERİM'İN BAZI AYETLERİNDE ZAMİR
GELMESİ GEREKEN YERDE İSMİN GETİRİLMESİ VE
BUNUN NEDENLERİ**

Eyup AKŞİT*

ÖZ

Metin dilbilim çalışmaları son yıllarda önemli oranda artmıştır. Metinlerin oluşturulma aşaması ve yorumlanması için ileri sürülen çeşitli teorilerden biri olan Metin dilbilim, metni bir bütün olarak ele alır. Ayrıca herhangi bir metinde bütünlüğü sağlayan unsurlar olarak bağlaşıklık (cohesion) ve bağdaşıklık (coherence), ölçüt olarak kabul eder. Metin dilbilim'e göre herhangi bir metnin yüzey yapısını oluşturan bağlaşıklık, çeşitli araçlarla sağlanır. Bu araçlar şunlardır: Gönderim (reference), değiştirim (substitution), eksilteli yapı (ellipsis), bağlama öğeleri (conjunction) ve sözlüksel bağlaşıklık (lexical cohesion). Metinlerde bağlaşıklık sağlayan gönderim öğelerinden biri de zamirlerdir. Zamirler, metni oluşturan cümleleri birbirine bağlamakta ve aralarında insicamı sağlamaktadır. Arap dilinde de eğer bir cümlede isim zikredildiyse ve onun hakkında sonraki bir cümlede bir yargıda bulunulacaksa ismin yerine zamirin getirilmesi, genel bir kuraldır. Ancak Kur'an-ı Kerim'in bazı yerlerinde bu kural işletilmez ve zamir gelmesi gereken yerde isim getirilir. Yani cümlede isim farklı şekillerde tekrar edilir. Bu tekrar vasıtasıyla metinde sözlüksel bağlaşıklık sağlanır. İşte bu çalışmada, çeşitli metinlerde bağlaşıklık sağlayan zamirlerin, Kur'an-ı Kerim'in bazı yerlerinde kullanımının terkedilmesi ve bunun nedenleri araştırılacaktır. Ayrıca bu meselenin metnin bağlaşıklığına etkisi sorgulanacaktır. Konu ele alınırken zamir ve Kur'an-ı Kerim'de zamirlerin mercii meselesine kısaca değinilecektir. Çünkü böyle bir mesele, çalışmamızın hacmini artırmasının ötesinde bir makale konusu değil, bir tez konusu olabilir. Bu nedendir ki çalışmamız, Kur'an'ın bazı ayetlerinde zamir gelmesi gereken yerde ismin gelmesi ve bunun nedenleri üzerinde yoğunlaşacaktır. Çalışmamız sırasında

* Dr. Öğr. Üyesi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı. aksiteyup@hotmail.com - ORCID ID: orcid.org/0000-0001-6301-4483.

Makalenin Hakemlere Gönderiliş Tarihi : 08/10/2018

Makalenin Hakemlerden Geliş Tarihi : 23/11/2018

konuyla ilgili ayetler ve kısmen de Arapça beyitler örnek olarak sunulmuştur. Sonrasında ise örnekler analiz edilmiş ve bir sonuca ulaşılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Metin dilbilim ve Arapça, Bağlılık, Arapça Zamirler, Kur'an-ı Kerim.

USE OF NOUN INSTEAD OF PRONOUN IN SOME PARTS OF THE QUR'AN AND THE REASONS FOR THIS

ABSTRACT

Studies in the text linguistics have increased significantly in recent years. Text linguistics is one of the various theories suggested for the creation texts and the interpretation of texts. It considers the text as a whole. In addition, it accepts cohesion and coherence as the elements that provide integrity in any text. According to text linguistics, the cohesion of the surface structure of any text is provided by various tools. These tools include reference, substitution, ellipsis, conjunction, and lexical cohesion. One of the important reference tools that provide the cohesion in texts is pronouns. Pronouns connect the sentences that make up the text and provide harmony between them. In the Arabic language, if a noun is used in a sentence, and in a later sentence if a judgement is made about that noun, then it is a general rule to replace the noun with a pronoun. However, in some parts of the Qur'an, this rule does not work and the noun seems to be located where indeed a pronoun is supposed to keep ground. In other words, the name is repeated in different ways. By this reiteration, lexical cohesion is provided in the text. In this article, the reasons for the abandonment of the use of pronouns which provide coherency in several texts will be studied. Moreover, the effect of this issue on the cohesion of the text will be questioned. When the subject is discussed, the pronoun and the pronoun's antecedent in the Qur'an will be briefly discussed. Because of the fact that such an issue would increase the scope of the research with its highly dense it would be studied as a thesis subject rather than an essay subject. Therefore, our article will focus on the use of noun instead of pronoun in some parts of the Qur'an and the reasons for this. In our study, some ayahs from the Qur'an and some Arabic verses regarding the issue were presented as examples. Afterwards, the examples were analyzed and some inferences were made.

Keywords: Text linguistics and Arabic, Cohesion, Arabic Pronouns, Qur'an.

Giriş

Son ilahî kitap Kuran-ı Kerim, Arapça indirilmiştir. Bu nedenle o, Arap dilinin kuralları çerçevesinde şekillenen bir üslupla muhataplarına seslenmiştir. Kur'ân, Arap dilinin zengin yapısını daha da güçlendirmiş ve onun günümüze kadar yaşamasında kritik bir rol oynamıştır.¹ Zira Hz. Peygamber (sav)'e gönderilen Kur'an ayetlerinin yazıya dökülmesi her şeyden önce Arap dilinin zeval bulmasına mani olmuştur. Sonraki dönemlerde metinleştirilen ve çoğaltılan Mushaflar sayesinde Kur'an-ı Kerim'in anlaşılması ve yorumlanmasına dair Müslüman âlimlerin yürüttüğü çalışmalar, Arap dilinin kurallarının subû bulmasında önemli bir işlev de görmüştür. Bununla birlikte Kur'an'ı anlamaya yönelik çabalar ile dil çalışmaları da karşılıklı olarak birbirini beslemiştir. Kur'an'ı yorumlamak için dile dair malzemeyi çok geniş perspektifle ele alan müfessirler, belagatçılar ve dil âlimleri birçok eser telif etmişlerdir. Bu eserlerinde onlar, Kur'an'ı üslup, dil, nahiv (sentaks) ve belagat (retorik) açısından ele alarak anlamaya ve yorumlamaya çalışmışlardır. Özellikle dilci yönü ağır basan müfessirler, Kur'an'ın söz dizimindeki üstün yönleri ele almıştır. Kur'an'ın 'icâzı şeklinde sistemleştirilen bu gayretler, belagat ve nahiv çalışmalarına da hız vermiştir. Özellikle Arapçanın söz dizimine dair çeşitli yaklaşımlar ileri sürülmüştür. Arapça sözdiziminde her dilde olduğu gibi zamirler önemli bir yer tutar. Arapçada zamirler, cümlenin anlaşılması için büyük bir önemi haizdir. Bu nedenle zamirlerin mercü (göndergesi)nin doğru bir şekilde tespit edilmesi gerekir. Aksi takdirde cümle yanlış anlaşılır. Kur'an'ın bazı ayetlerinin tefsiri konusundaki görüş farklılıklarından bir kısmı ayette yer alan zamirlerin mercüyle alakalıdır.² Bu nedenle Suyûtî (ö. 911/1505), zamirleri müfessirin bilmeye ihtiyaç duyduğu önemli kaideler başlığında ilk sıraya yerleştirmiştir.³ İlk dönem tefsir, nahiv, dil ve belagat kitaplarında görebildiğimiz kadarıyla zamirlerin mercü vb. meseleler ele alınsa da zamir yerine ismin getirilmesi

¹ Arap diline Kur'an'ın katkısı için bkz. Muhammet Vehbi Dereli, "Arapçayı Doğru Kullanmanın Kur'an'ın Anlaşılmasına Olan Etkisi", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34 (Güz 2012): 32.

² Celaleddin Abdurrahman b. Ebi Bekr es-Suyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Belirtilmemiş (Riyad: Merkezu'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye, 2005), 4: 1273.

³ Suyûtî, *el-İtkân*, 4: 1266. Zamirlerin Tefsir ilmindeki önemi için ayrıca bkz. İsmail Aydın, *Kuran Müphemleri Olarak Zamirler*, (İzmir: Tıbyan Yayıncılık, 2012), 22-24.

meselesi ve nedenleri sistematik ele alınmamıştır.⁴ Meseleyi Kur'an ilimleri bağlamında sistematik olarak ilk önce Zerkeşî (ö. 794/1392) ve Suyûtî ele almıştır. Belagat âlimlerinden ise Yahyâ b. Hamza el-'Alevî (ö. 749/1348) meseleye ilk dikkat çeken isimdir.⁵ Meseleye kısaca değinen el-'Alevî'ye göre zamir gelmesi gereken yerde ismin tekrar edilmesi, her ne kadar irab yani nahiv ilmi (sentaks)ni ilgilendirse de meselenin meâni ilmiyle de ilgili vardır. Meseleyi ele alan diğer âlimlere yeri geldikçe işarette bulunacağız. Modern dönemlerde ise Taha Hüseyin'in Kur'an'daki gaib (üçüncü şahıs) zamirlerinin işaret zamiri olarak kabul edilmesi gerektiğini ileri süren tebliği meseleye ilişkin kapsamlı bir çalışmadır.⁶ Kur'an'da zamirler ve mercü hususunda Türkçe kaleme alınmış çalışmalar da bulunmaktadır.⁷ Bu çalışmalar içerisinde İsmail Aydın'ın "*Kuran Müphemleri Olarak Zamirler*" adlı eseri içerik ve konuyu ele alışını itibarıyla önemlidir. İki bölümden oluşan çalışmada Aydın, birinci bölümde zamirin mercüleri ve Tefsirdeki yansımalarını; ikinci bölümde ise zamirin mercüine dayalı anlam problemlerini ele alır.⁸ Bahsi geçen çalışma Kur'an'da yer alan zamirler ve mercüine dair önemli bilgiler içermektedir.

⁴ Bu meseleye sonraki dönem bazı belagat eserlerinde "İzmâr makamında izhâr" başlığı adı altında kısaca değinilmiştir. Ancak klasik dönemde ise kısa telmihlerle işaret edilmiştir. Bkz. Ebû Ya'kub Siraceddin Yusuf b. Ebû Bekr es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, (Beyrut: Dâru'l-kutub el-İlmiyye, 1981), 198.

⁵ Yahyâ b. Hamza el-'Alevî, *et-Tirazjü'l-mütezzammin li-esrâri'l-Belâga ve Ulûmi Hakâiki'l-İcâz*, (Kahire: Dâru'l-kutubi'l-Hidiviyye, 1914), 2: 148.

⁶ Taha Hüseyin, "Kur'an-ı Kerim'de Üçüncü Şahıs Zamirinin İşaret Zamiri Olarak Kullanılışı", trc. Mehmed Hatipoğlu, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (1960): 149-163.

⁷ Fatih, Tiyek, *Zamirlerin Mercü ile İlgili İhtilafların Tefsire Etkisi*, (Yüksek Lisans Tezi, Kahraman Maraş Sütçü İmam Üniversitesi, 2008); Selahattin Yılmaz, "Kur'an-ı Kerim'deki Bazı Zamirlerin Mercileriyle İlgili Önemli Kurallar", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (2001): 111-123; Kutbettin Ekinci, "Kur'an'da Mercileri Metinde Geçmeyen Zamirler", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/16, (2017/1): 133-147.

⁸ Aydın, *Kuran Müphemleri Olarak Zamirler*, 27-111, 113-161.

1. Zamirler ve Mercii (Göndergesi)

Her dilde olduğu gibi Arap dilinde de zamirler, özel veya genel varlıkların isimleri yerine kullanılır. Arapçada zamire; idmâr (الإِضْمَارُ), mudmer (المُضْمَرُ), kinâye (الْكِنَايَةُ) ve meknî (المَكْنِيّ) gibi isimler de verilir. Daha yaygın kullanılan “zamir” (الضَّمِير) terimi, Basralı dilciler tarafından kullanılmıştır. Kûfeli dilciler ise zamir yerine “kinâye ve meknî” gibi terimleri tercih etmişlerdir.⁹ Arapçada zamirler, marife (belirli) ve mebnî¹⁰ kelimeler olup çeşitli şekillerde tasnif edilirler. Öncelikle zamirler, cümlede görünür olup olmamasına binaen ikiye ayrılır: Bâriz (açık, görünür) zamir ve müstetir (gizli) zamir. Bariz zamirler de kendinden önceki kelimeye bitişik ve bitişik olmama açısından ikiye ayrılır: Muttasıl (kelimeye bitişik yazılan) ve munfasıl (kelimeden ayrı yazılan). Bunun yanı sıra zamirler söz dizimindeki konumuna göre merfu‘, mansûb ve mecrûr şeklinde de tasnife tabi tutulur.¹¹ Bir ayette bazı zamirleri göstermek gerekirse: نَحْنُ نَرْزُقُهُمْ وَإِيَّاكُمْ “Biz, onları da sizi de rızıklandırırız.” (İsrâ 17/31). Bu Ayette نَحْنُ (biz), bariz, munfasıl ve ref zamiridir. هُمْ (onlar/ı), bariz, muttasıl ve nasb zamiridir. إِيَّاكُمْ (sizleri) ise bariz, munfasıl ve nasb zamiridir. Ayrıca نَحْنُ (Biz) zamiri نَرْزُقُ (rızk veririz) fiilinde müstetir bir نحن (Biz) zamiri yer alır. Şu ayette ise يَعْلَمُ ve يَرَى fiillerinde müstetir bir هو (o) zamiri vardır: أَلَمْ يَعْلَمْ بِأَنَّ اللَّهَ يَرَى (el-‘Alak 96/14). Görüldüğü gibi Kur’an’da zamirlere sıkça yer verilmektedir.¹²

Metin dilbilim açısından ise zamirler ikiye ayrılır: Varlık ve iyelik. Varlık zamirleri (الضمائر الوجودية): Ben (أنا), sen (أنت - أنتِ), o (هو - هي), biz

⁹ Ebû Hayyân el-Endelusi, *İrtışâfu’l-Darab min Lisâni’l-‘Arab*, thk. Recep Osman Muhammed (Kahire: Mektebetu’l-Hanci, 1998), 1: 911.

¹⁰ Arapçada cümle içindeki konumu ne olursa olsun, son harfinin harekesi değişmeyen ve hep aynı olan kelimelere denir. Daha geniş bilgi için bkz. Hasan Abbas, *en-Nabvu’l-Vâfi*, 3. Baskı, (Kahire: Daru’l-Me‘ârif, 1974), 1: 72-84.

¹¹ İbn Hişâm, *Katru’n-Nedâ ve Bellu’s-Sadâ*, thk. Muhyiddin Abdulhamid (Beyrut: el-Mektebetu’l-‘Asriyye, 1994), 167-169; Abbas, *en-Nabvu’l-Vâfi*, 1: 221, 222, 234.

¹² Örneğin Nur Sûresi 31. ayette yaklaşık otuz zamir yer almaktadır. Bkz. Nur Sûresi, 24/31.

(الضمائر) İyelik zamirleri (أنتم أنتن (نحن), siz (هم هم) vb. zamirlerdir.¹³ İyelik zamirleri (الضمائر): Benim kalemim (قلبي), senin kalemin (قلمك), onun kalemi (قلمه), bizim kalemimiz (قلمنا) örneklerindeki benim (ي), senin (ك), onun (ه) vb. zamirlerdir.¹⁴ Varlık zamirlerinden ben ve biz, bir metinde metni oluşturan kişiye ya da bir konuşmada konuşan kişiye gönderimde bulunurlar. Sen ve siz zamirleri de aynı şekilde metnin muhatabına gönderimde bulunduğu için metnin insicamında değil, metnin oluşumunda bir role sahiptirler. Oysaki o ve onlar zamirleri, metnin içindeki kişilere gönderimde bulunurlar ve böylelikle metnin bütünlüğüne katkı sağlarlar. Örneğin aşağıdaki ‘Antera b. Şeddâd’a ait beyitte¹⁵ رَأَيْتُ (gördüm) ve كَرَرْتُ (hücum ettim) fiillerindeki ث (ben) varlık zamiridir ve bizzat şairin kendisidir. جَمْعُهُمْ (birlikleri) isim tamlamasında هُمْ (onların) zamiri de varlık zamiridir ve الْقَوْمَ (Kavim, şürde düşmanlar) topluluk ismine gönderimde bulunmaktadır. يَتَذَامُرُونَ (Kışkırtıyorlar) fiilinde ise و (onlar) zamiri de varlık zamiridir ve الْقَوْمَ topluluk ismine gönderimde bulunmaktadır.

لَمَّا رَأَيْتُ الْقَوْمَ أَقْبَلَ جَمْعُهُمْ يَتَذَامُرُونَ كَرَرْتُ غَيْرَ مُدَمِّعٍ [Kâmil Bahri]

Birbirlerini kışkırtarak düşman birliklerinin geldiğini gördüğümde

Hiç de fena sayılmayacak bir şekilde hücum ettim.

Yukarıdaki beyitte görüldüğü gibi “onlar” zamiri¹⁶ beytin cümleleri arasında insicam sağlamak ve onu bir bütün haline

¹³ Arapça’da fiile bitişen ve mefulun bih konumundaki zamirleri de bu kategoride değerlendirmek yerinde olacaktır. Örneğin رَأَيْتُهُ (Onu gördüm) . Cümledeki ه (onu) zamiri mefulun bih konumundadır ve varlık zamiridir.

¹⁴ Muhammed Hattâbî, *Lisâniyyâtü'n-Nass: Medhalun ilâ İnsicâmi'l-Hitâb*, (Beyrut: el-Merkezu's-Sâkâfiyyu'l-'Arabiyyi, 1991), 16-25

¹⁵ el-Hatîb et-Tebrîzî, *Şerh Divan-ı 'Antera*, (Beyrut, Dârû'l-Kitâbi'l-'Arabî,1992), 181.

¹⁶ جَمْعُهُمْ (birlikleri) isim tamlamasında هُمْ (onlar) zamiri ile يَتَذَامُرُونَ (Kışkırtıyorlar) fiilinde ise و (onlar) zamiri.

getirmektedir. Ancak okurun bu insicamı anlaması için “onlar” zamirinin الْقَوْمِ topluluk ismine geri döndüğünü yani “onlar” zamirin merciinin الْقَوْمِ (düşman) sözcüğünün olduğunu bilmesi gerekir. Bu bilgiyi ona, Arapça dilbilgisi sağlayabilir. Arapça söz diziminde her zamirin mutlaka mercii yani zamirin yerini aldığı bir isim olmalıdır. Zamirin merciinde asıl kural şudur: Zamirin mercii, zamire en yakın olan isimdir.¹⁷ Zamirler sadece ismin yerini alırlar, fiil ya da harfin yerini alamazlar. “Nûh, oğluna seslendi.” (Hûd 11/42) ayetinde هُوَ (onun/ona) muttasıl zamirdir ve mercii ise Hz. Nûh’tur. Arapça söz diziminde bir önceki ayette olduğu gibi bir fiil cümlesinde fâil (özne)in fiilden hemen sonra gelmesi ve onu mefulün bihin takip etmesi genel bir kuraldır.¹⁸ Bu nedenle genel olarak zamirlerin merci, zamirden öncedir ancak bazı durumlarda zamirlerin mercii zamirden sonra da gelebilir. Bu durumu özellikle mefulün bihin fâilden önce geldiği ve mefulün bih (nesne)te kendisinden sonra gelen fâile geri dönen bir zamirin bulunduğu Arapça söz diziminde rastlarız: رَبِّ رَبِّ (Rabbinden Ömer korktu) cümlesinde رَبِّ (rab) kelimesi mefulün bihtir ve kendisinden sonra gelen fâil konumundaki عَمْرُ (Ömer) kelimesine dönen bir zamir içermektedir. Mefulün bih (nesne)e bitişen هُوَ (onun) zamiri, lafzen sonra gelen ancak rütbe¹⁹ bakımından öncelikli konuma sahip fâil yani عَمْرُ (Ömer) kelimesine dönmektedir. Ancak ضَرَبَ ضَرَبَ أَخُوهُ زَيْدًا cümlesi, Arapçanın söz dizim kurallarına göre hatalıdır. Çünkü bu cümlede zamir, lafzen ve rütbe itibarıyla sonra gelen زَيْدًا mefulün bihine dönmektedir.²⁰ Arapça söz dizimine göre hatalı olan ضَرَبَ ضَرَبَ أَخُوهُ زَيْدًا cümlesini eğer şöyle dersek kurallı bir cümle haline getirmiş oluruz: ضَرَبَ

¹⁷ Ancak bu kuralın geçerli olmadığı yerlerde vardır. Daha geniş bilgi için bkz. Abbas, *en-Nabvu'l-Vâfi*, 1: 261, 262.

¹⁸ İbn ‘Akîl, *Şerhu İbn ‘Akîl*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid (Kahire: Mektebetu'l-Hancı, 1990), 1: 484.

¹⁹ Arapça sözdiziminde fâil (özne), mefulun bih (nesne)ten öncelikli bir konuma sahiptir ve bu nedenle genelde önce fail, sonra mefulun bih gelir. Çünkü cümlede işi yapan ve asıl rol üstlenen faildir. Buna göre fail, rütbe bakımından mefulden öncedir ve üstündür.

²⁰ İbn ‘Akîl, *Şerhu İbn ‘Akîl*, 1: 492, 493.

زَيْدًا أَخُوهُ (Zeyd'i kardeşi dövdü). Kısacası Arap dilinde genellikle zamirin merci olan isim, rütbe bakımından değil, lafzen zamirden sonra gelebilir.²¹ Bu nedenle eğer fâilde mefule dönen bir zamir varsa önce meful, sonra fâil gelir. Şu ayette de olduğu gibi: وَإِذْ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّهُنَّ “Rabbi, İbrahim'i birtakım emirler ile denemiş, o da onları yerine getirmişti.” (Bakara 2/124).

Kur'an-ı Kerim'de zamirin merciini belirlemede nahiv kurallarının yeterli olmadığı durumlarda müfessirler, farklı yöntemlere başvururlar. Aydın'a göre bu amaçla müfessirler siyâk (bağlam), sebab-i nüzul vb. yardımcı unsurlara başvurur.²² Bazen Kur'an-ı Kerim'de zamirin mercii açıkça belirtilmez. Bu durumda ayetin bağlamından veya metin dışı delillerle zamirin merci keşfedilebilir. كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ “Onun üstünde(yeryüzünde) bulunan her şey fanidir.” (Rahmân 55/26) ayetinde هَا (onun) zamirinin merci, açıkça belirtilmemiştir. Ancak cümlenin bağlamından zamirin mercii “yeryüzü” sözcüğü olduğu söylenebilir.²³ Dil ve nahiv âlimi İbn Hâleveyh (ö. 370/980),²⁴ Araçların daha önce hiç zikri geçmeyen bir şey yerine eğer anlam açıksa zamir getirdiklerini söyler ve şu örneği verir: مَا عَلَيْهَا أَعْلَمُ مِنْ فُلَانٍ يُعْتُونَ الْأَرْضَ “Onun üstünde falandan daha bilgili yoktur” derken Araçlar, yeryüzünü kast ederler.²⁵ Bazı ayetlerde ise zamirin mercii hiç zikredilmez ve zamir, merciiine zorunluluk yoluyla delalet eder.²⁶ Örneğin إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ “Biz onu Kadir gecesinde indirdik.” (Kadir 97/1) ayetinde ه (o/onu) zamirinin mercii Kur'an-ı Kerimdir. Ayette Kur'an-ı Kerim kelimesi yer

²¹ Bu kural şe'n zamiri, tenazu ile medh ve zem fillerinin bazı kullanımlarında geçerli değildir.

²² Aydın, *Kuran Müphemleri Olarak Zamirler*, 86.

²³ Suyûtî, *el-İtkân*, 4: 1267.

²⁴ Hamdâniler döneminde yaşayan ünlü dil ve nahiv alimidir. Hayatı hakkında daha geniş bilgi için bkz. İzzet Marangozoğlu, "İbn Hâleveyh'in Hayatı, İlmî Kişiliği ve Eserleri", *Mîzânü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi* 1 (Aralık 2015): 41-58.

²⁵ İbn Hâleveyh, *İrabu Selâsine Süre*, (Beyrut: Dâru ve Mektebetu'l-Hilâl, 1985), 142.

²⁶ Suyûtî, *el-İtkân*, 4: 1267.

almamaktadır. Ancak zihin أَنْزَلَ fiili ile Kur'an-ı Kerim arasında bir bağ kurarak veya daha önceki bilgilerine dayanarak ه (o/onu) zamirinin mercii Kur'an-ı Kerim olduğu sonucuna varır.

Arapça söz diziminde dolayısıyla Kur'an-ı Kerim'de isim tamlamalarından sonra gelen zamirlerin mercii meselesi önemlidir. Bu meselede asıl kural şudur: İsim tamlamalarından sonra gelen zamir mercii, muzâf (tamlanan) olan ögedir.²⁷ Çünkü cümlede muzâf hakkında bir yargı ileri sürülmektedir.²⁸ Bir örnekle açıklamak gerekirse: وَإِنْ تَعُدُّوا نِعْمَةَ اللَّهِ لَا تُحْصُوهَا “Allah'ın nimetini saymaya kalksanız, onu sayamazsınız.”(Nahl 16/18) ayetinde هَا (o/onu) zamirinin mercii, نِعْمَةَ اللَّهِ (Allah'ın nimeti) isim tamlamasındaki muzâf olan نِعْمَةٌ (nimet) kelimesidir. Zira ayette muzâfun ileyh (tamlayan) olan “Allah” lafzı hakkında değil, muzâf olan “nimet” kelimesi hakkında bir yargıda bulunulmaktadır. Ancak eğer isim tamlamasında muzâf, جميع, كلّ gibi kelimelerden ise veya cümlede zamir mercii, muzâfun ileyh olduğuna dair bir delil varsa zamir mercii, muzâfun ileyhtir. Örneğin عَرَفْتُ مَضْمُونَ الرِّسَالَةِ ثُمَّ مَرَقْتُهَا (Mektubun içeriğini öğrendim sonra onu yırttım) cümlesinde هَا zamirinin mercii, مَضْمُونِ الرِّسَالَةِ (Mektubun içeriği) isim tamlamasında muzâfun ileyh olan “الرسالة” kelimesidir. Çünkü هَا (o/onu) zamiri, müennes (dişil) bir kelime için kullanılır. Bu nedenle zamir mercii, müennes bir kelime olan “الرسالة” kelimesidir. Aşağıdaki ayette de هُوَ (o/onu) zamirinin mercii, إِلَهَ مُوسَى (Musa'nın ilahı) isim tamlamasındaki muzâfun ileyh olan “مُوسَى” kelimesidir: وَقَالَ فِرْعَوْنُ يَا هَامَانُ ابْنِ لِي صَرْحًا لَعَلِّي أَبْلُغُ الْأَسْبَابَ الْأَسْبَابَ السَّمَاوَاتِ فَأَطَّلِعَ إِلَى إِلَهِ مُوسَى وَإِنِّي لَأَظُنُّهُ كَاذِبًا “Firavun: 'Ey Hâmân! Bana bir kule yap; belki yollara, göklerin yollarına erişirim de Musa'nın ilahını görürüm. Doğrusu ben, onu yalancı sanıyorum' dedi.” (Mu'min 40/36,37).

²⁷ Abbas, *en-Nabvu'l-Vâfî*, 1: 262.

²⁸ Suyûtî, *el-İtkân*, 4: 1271.

Yukarıdaki ayetlerde ve diğer örneklerde görüldüğü gibi Arapçanın söz diziminde zamirlerin mercii ile ilgili birçok istisnai durum söz konusudur. Bütün bu istisnaları bir kenara bırakırsak şu genel yargıya ulaşabiliriz: Arap dilinde eğer bir cümlede isim zikredildiyse onun hakkında sonraki bir cümlede bir yargıda bulunulacaksa genel olarak ismin yerine zamir getirilir. Örneğin aşağıdaki ayette birinci cümlede Allah lafzı zikredilmiş, ikinci cümlede ise Allah lafzı tekrar edilmeden onun yerine هُوَ (o) zamiri getirilmiştir. Yani şöyle denmemiştir: إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ فَمَنْ عَفَا وَأَصْلَحَ فَأَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ إِنَّهُ لَا يُحِبُّ (Doğrusu Allah zâlimleri sevmez.) الظَّالِمِينَ “Kim bağışlar ve ıslah ederse, onun mükâfatı Allah'a aittir. Doğrusu O, zâlimleri sevmez.” (Şûrâ, 42/40).Ayette şart ve cevap cümlesini tek bir cümle sayarsak iki cümle yer almaktadır:

1a. **Kim** bağışlar ve ıslah ederse **onun** mükâfatı **Allah**'a aittir.

1b. Doğrusu **O**, zâlimleri sevmez.

Ayette 1a. cümlesinde ‘**Kim**’ şart ismine aynı cümlede ‘**onun**’ iyelik zamiriyle bir gönderimde bulunulmuştur. Ayrıca 1b. cümlesindeki ‘**o**’ zamiri, 1a. cümlesindeki ‘**Allah**’ lafzının yerine kullanılmıştır. Yani zamirler aracılığı ile iki cümle birbirine bağlanmış ve böylelikle hem yüzeysel hem de anlamsal açıdan bir bütünlük sağlanmıştır. Metin dilbilimin bize sunduğu kavramlarla ifade edecek olursak; metni oluşturan iki cümle arasında gönderim unsuru olan zamirler aracılığıyla bağlaşıklık sağlanmıştır.

2. Bağlaşıklık (الاتساق/Chosen)

Dilbilim, özellikle XX. yüzyıldan sonra seyrini değiştirmiş ve cümleyi esas alan çalışmalardan ziyade cümle ötesine yönelmiştir. Klasik dilbilimdeki gibi tek tek cümleleri değil, metni bir bütün olarak ele alan teoriler üretmiştir. Felsefe, Psikoloji, Edebiyat vb. disiplinlerin ve yapay zeka gibi çalışmaların etkisiyle metinlerin oluşturulması, açıklanması ve yorumlanmasına dair metin dilbilim adıyla sistemleştirilen bu çabalar meyvelerini vermeye başlamıştır. Alman dilbilimci Hartman ve öğrencilerinin çabalarıyla dil çalışmaları metin bağlamında ele alınır olmuştur. Zellig Harris (ö.1992), *Discourse Analysis* (Söylem Çözümlemesi)

eserinde metnin en büyük dil birimi kabul edilmesi gerektiğini söyleyerek dilbilim çalışmalarında bir çığır açmıştır.²⁹ Metin kavramı, metnin işlevi, okurun beklentisi, metnin iletişimsel ve toplumsal yönüne dair birçok farklı görüşlerin ileri sürüldüğü bu dönemde Eugene Coseriu (ö. 2002), metin dilbilim kavramını ilk kullanan dilci olmuştur.³⁰

Metin dilbilim çalışmaları son yıllarda, Beaugrande ve Dressler'in *Introduction to text Linguistics*³¹ (Metin Dilbilime Giriş) ile Halliday ve Hasan'ın *Cohesion in English*³² (İngilizcede Bağlılık) adlı yayımlanan eserleriyle birlikte ivme kazanmıştır. Metin dilbilimle ilgili çalışma yapan Arap ve Türk araştırmacıların çoğunun başvuru kitabı genellikle bu iki eserdir. Bu iki eserden esinlenerek metin dilbilime dair Arapça kaleme alınan en önemli çalışma Hattâbî'ye ait *Lisâniyyâtü'n-Nass: Medhalün ilâ insicâmi'l-bitâb*³³ (Metin dilbilim: Söylemin İncamına Giriş) adlı kitaptır. Metin dilbilime dair Türkçe kaleme alınan makale ve kitaplarda da son yıllarda artış gözlenmektedir. Günay'ın *Metin Bilgisi*³⁴ ile Torusdağ ve Aydın'ın ortak çalışması *Metindilbilim ve Örnek Metin Çözümlemeleri*³⁵, metin dilbilime ilişkin Türkçe hazırlanmış ve örneklerle desteklenmiş önemli kitaplar arasındadır. Ancak her iki çalışmada metin dilbilime ilişkin kavramların Türkçe karşılığında henüz bir birliğin sağlanmadığı görülmektedir. Örneğin metin ölçütlerine dair İngilizce "Chosen" terimine karşılık olarak Günay "Bağdaşıklık" terimini tercih ederken Torusdağ ve Aydın ise "Bağlılık" terimini kullanır.³⁶ "Coherence" terimini ise Günay "Tutarlılık", Torusdağ ve Aydın ise "Bağdaşıklık"

²⁹ Gülşen Torusdağ - İlker Aydın, *Metindilbilim ve Örnek Metin Çözümlemeleri*, 2. Baskı (Ankara: Pegem Akademi, 2018), 31, 32.

³⁰ Torusdağ - Aydın, *Metindilbilim ve Örnek Metin Çözümlemeleri*, 38.

³¹ R. Alain de Beaugrande - W. Ulrich Dressler, *Introduction to text Linguistics*, (London: Longman Linguistics Library, 1981).

³² M.A.K Halliday - Ruqaiya Hasan, *Cohesion in English*, (London: Longman Group Limited, 1976).

³³ Muhammet Hattâbî, *Lisâniyyâtü'n-Nass: Medhalün ilâ insicâmi'l-bitâb*, (Beyrut: el-Merkezü's-Sâkâfıyyu'l-'Arabıyyi, 1991).

³⁴ V. Doğan Günay, *Metin Bilgisi*, 5. Baskı (İstanbul: Papatya Yayıncılık, 2017).

³⁵ Torusdağ - Aydın, *Metindilbilim ve Örnek Metin Çözümlemeleri*, (Ankara: Pegem Akademi, 2018).

³⁶ Günay, *Metin Bilgisi*, 75; Torusdağ - Aydın, *Metindilbilim*, 17.

terimiyle Türkçeleştirir.³⁷ Görüldüğü gibi henüz ortak bir terim üzerinde uzlaşma sağlanamamıştır. Bu ise kavram kargaşasına neden olmaktadır. Biz ise kargaşaya düşmemek adına Torusdağ ve Aydın'a uyararak çalışmamızda "Chosen" terimini "Bağlaşıklık", "Coherence" terimini ise "Bağdaşıklık" terimiyle karşılamayı tercih ettik.

Metin dilbilim, metni, yapı, işlev ve anlam itibarıyla bir bütün olarak ele almakta ve metinde bütünlüğü sağlayan çeşitli ölçütleri sürmektedir.³⁸ Bu ölçütlerden bağlaşıklık (chosen/الاتساق) ve bağdaşıklık (coherence/الانسجام) büyük bir önemi haizdir. Bağlaşıklık "bir yazının metin olmasını sağlayan, metin içi ilişkileri kurarak, dille ilgili özelliklerin tümünü belirten bir kavram"³⁹ olarak tarif edilir. Bağlaşıklık, metnin derin yapısına ulaşmada bir anahtar konumundadır. Metin dilbilim'e göre herhangi bir metnin yüzey yapısında görülen bağlaşıklık, çeşitli dilbilimsel araç ve sözlüksel ilişkiyle sağlanır.⁴⁰

Herhangi bir metinde bağlaşıklığı sağlayan öğeler⁴¹ şunlardır: Gönderim (الإحالة/Reference), değiştirim (الاستبدال/substitution), eksiltili yapı (الحذف/ellipse), bağlama öğeleri (أدوات الربط/ conjunction) ve sözlüksel bağlaşıklık (الاتساق المعجمي/ lexical cohesion).⁴² Bu araçlardan gönderim, değiştirim, eksiltili yapı ve bağlama öğeleri dilbilgisine dair iken sözlüksel bağlaşıklık anlama dairedir. Torusdağ ve Aydın'ın işaret ettiği gibi "metnin yüzey yapısında yer alan sözlüksel ve dilbilgisel bağlaşıklık

³⁷ Günay, *Metin Bilgisi*, 120; Torusdağ - Aydın, *Metindilbilim*, 17.

³⁸ Metinsellik ölçütleri şunlardır: Amaç, bilgisellik, metinlerarasılık vb. Daha geniş bilgi için bkz. Torusdağ - Aydın, *Metindilbilim*, 16.

³⁹ Günay, *Metin Bilgisi*, 75.

⁴⁰ Halliday -Hasan, *Cohesion in English*, 4-6; Torusdağ - Aydın, *Metindilbilim*, 69,70.

⁴¹ Bağlaşıklık öğelerinin sınıflandırılması hususunda farklı görüşler vardır. Biz çalışmamızda bağlaşıklık öğelerini sınıflandırırken Halliday ve Hasan'ın "Cohesion in English" adlı eserini esas aldık. Bkz. Halliday -Hasan, *Cohesion in English*, 6.

⁴² Halliday -Hasan, *Cohesion in English*, 6; Hattâbî, *Lisâniyyâtü'n-Nass*, 16-25; Pelin Seçkin vd. "Bağdaşıklık Ve Tutarlılık Bakımından Lise Ve Üniversite Öğrencilerinin Yazılı Anlatım Becerileri", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 3/1 (2014): 340-353.

*ilişkilerinden metnin derin yapısındaki anlam ilişkilerine ulaşılır.*⁴³ Metnin derin yapısı yani bağdaşıklık, metnin tümünü anlamsal olarak değerlendirmektir.⁴⁴ Biz, konumuz yani zamirlerle ilişkili olması hasebiyle bağdaşıklık öğelerinden sadece gönderimi ve sözlüksel bağdaşıklığı ele alacağız.

2.1. Gönderim (الإحالة/Reference)

Bağdaşıklık öğelerinden gönderim, bir metinde cümle içindeki sözcükler ve cümleler arasında hatta metni oluşturan paragraflar arasındaki bağlantıyı sağlayan dilbilgisel araçlardır.⁴⁵ Gönderim araçları (عناصر الإحالة) şunlardır: Zamirler, işaret isimleri, ismi mevsûller ve karşılaştırma edatları.⁴⁶ Bu araçların yardımıyla okur, metinde geçen kişiler, yerler ve nesnelere odaklanır ve metni oluşturan cümleler arasındaki bağlantının deyim yerindeyse izini süren bir role bürünür. Herhangi bir metinde gönderim aracı olarak zamirler çok yer tutar. Zamirlerin önemli işlevlerinden biri de ihtisardır.⁴⁷ Yani zamirler daha önce zikri geçen şahıs, yer, nesne ve uzun cümlelerin tekrarını önleyerek metnin hacmini azalttığı gibi monotonluğunu da önler. Bir örnek vermek gerekirse: Ahzâb Sûresi'nin 35. ayeti *أَعَدَّ اللَّهُ لَهُمْ مَغْفِرَةً وَأَجْرًا عَظِيمًا* "Allah, **onlar** için bir affediş ve büyük bir ödül hazırlamıştır" cümlesiyle sona ermektedir. Cümledeki "onlar" zamiri, bir gönderim aracıdır. Eğer cümlede gönderim aracı olarak "onlar" zamiri kullanılmasaydı cümlemin öncesinde geçen 20'den fazla isim⁴⁸ tek tek sayılacaktı, yani zamirin mercü (göndergesi) tekrar edilmek zorunda kalınacaktı. Bu ise metnin hacmini artıracaktı. Oysa ayette bu isimlere, "onlar" zamiriyle gönderimde bulunmuş ve böylelikle metnin çok yer kaplaması önlenmiştir. Gönderimin metin içinde yer alıp almamasına göre

⁴³ Torusdağ - Aydın, *Metindilbilim*, 189.

⁴⁴ Metnin büyük ölçekli yapısı yani bağdaşıklık hakkında daha geniş bilgi için bkz. Torusdağ - Aydın, *Metindilbilim*, 189-194.

⁴⁵ Halliday -Hasan, *Cohesion in English*, 33, 308, 309.

⁴⁶ Halliday -Hasan, *Cohesion in English*, 38, 39; Hattâbî, *Lisâniyyâtü'n-Nass*, 17.

⁴⁷ Aydın, *Kuran Müphemleri Olarak Zamirler*, 34.

⁴⁸ Müslüman erkekler ve müslüman kadınlar, mü'min erkekler ve mü'min kadınlar vb. Bkz. Ahzap Sûresi, 33/35

gönderim ikili bir tasnife tabi tutulur: Metin dışı gönderim (إحالة إلى خارج) ve metin içi gönderim (إحالة إلى داخل النص)⁴⁹. Metin dışı gönderimde, metinde gönderim aracı yer alırken göndergesi (المحيل إليه) yer almaz. Ancak metnin genel bağlamından anlaşılır.⁵⁰ Metin içi gönderimde ise hem gönderim aracı hem de göndergesi metin içinde yer alır. فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ وَاسْتَغْفِرْهُ إِنَّهُ كَانَ تَوَّابًا (Nasr 110/3) ayetini ele alalım. Ayette üç cümle yer alır:

- 1a. Hemen **Rabbini** hamd ile tesbih et.
- 1b. Ve **O**'ndan mağfiret dile.
- 1c. Çünkü **O**, tövbeleri çok kabul edendir.

Ayette 1b. ve 1c. cümlesindeki (o) zamirleri, bir önceki 1a. cümlesindeki “Rab” kelimesine gönderimde bulunmaktadır. Gönderim aracı zamir ve göndergesi (Rab) aynı metinde yer aldığı için bu tür gönderime, metin içi gönderim denir. Dolayısıyla gönderim aracı zamirler ile ayette bağlaşıklık sağlanmıştır.

Zuheyr b. Ebi Sülmâ (ö. 609)'ya ait aşağıdaki beyitte⁵¹ de metin içi bir gönderim söz konusudur. Şart cümlesini tek bir cümle kabul edersek beyitte iki cümle yer almaktadır:

[Tavûl Bahri] وَمَهْمَا تَكُنْ عِنْدَ امْرِئٍ مِنْ خَلِيقَةٍ وَإِنْ خَالَهَا تَخْفَى عَلَى النَّاسِ تُعْلَمُ

- 1a. Bir **kiside** her ne **huy** olursa olsun **o** bilinir
- 1b. **O**, zannetse de **onun** insanlara gizli kalacağını

Beyitin 1a. cümlesinde şart cümlesinin cevabı olan تُعْلَمُ (bilinir) cümlesinde gizli bir هي (o) zamiri vardır. Zamirin göndergesi خَلِيقَةٍ (huy)

⁴⁹ Halliday ve Hasan, metin dışı gönderimi durumsal gönderim; metin içi gönderimi ise metinsel gönderim olarak adlandırır. Daha geniş bilgi için bkz. *Cohesion in English*, 34-37.

⁵⁰ Hattâbî, *Lisâniyyâtü'n-Nass*, 17.

⁵¹ Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım el-Enbârî, *Şerhü'l-kasâidi's-Seb'î't-Twâli'l-Câbilîyyât*, thk. Abdüsselâm M.Hârûn (Kahire: Dârü'l-Me'ârif, 1993), 289.

sözcüğüdür. 1b. cümlesinde ise خال filinde gizli bir هو (o) zamiri yer almaktadır ve zamirin göndergesi 1a. cümlesindeki امرئ (kişi) sözcüğüdür. 1b. cümlesindeki خالها (zannetse de onu) söz öbeğindeki ها (onun) zamiri ile تخفى (Gizli kalacağı) filindeki هي (o) zamirinin göndergesi ise 1a. cümlesindeki حليمة (huy) sözcüğüdür. Görüldüğü gibi beyti oluşturan cümleler arasında birçok zamir ile gönderimde bulunularak bağlaşıklık sağlanmıştır. Böylece metnin yüzeysel yapısında bir bütünlük temin edilmiştir. Ayrıca zamirlerin göndergelerinin doğru tespit edilmesi, metnin anlaşılmasını ve Türkçeye çevirisini de kolaylaştırmıştır. Gerek yukarıdaki ayetlerden gerekse Zuheyr b. Ebi Sülma'ya ait beyitten yola çıkarak zamirlerle ilgili şu yargılara ulaşabiliriz:

a) Arapça söz diziminde bağlaşıklığı sağlayan araçlardan biri de zamirlerdir.

b) Arapça söz diziminde eğer bir isim zikredildiyse onun hakkında sonraki bir cümlede bir yargıda bulunulacaksa genel olarak ismin yerine zamir getirilir.

İleri sürdüğümüz ikinci yargı, Arapça söz diziminde dolayısıyla Kur'an-ı Kerim'de genel olarak geçerli olsa da bazı durumlarda geçerli değildir. Yani bazı Kur'an ayetlerinde zamir gelmesi gereken yerde ismin tekrar edildiğini görmekteyiz. Bu durum, herhangi bir metinde bağlaşıklığı sağlayan unsurlardan sözlüksel bağlaşıklık kapsamına girmektedir.

2.2 Sözlüksel Bağlaşıklık (الاتساق المعجمي/ Lexical Cohesion).

Metin dilbilimine göre herhangi bir metinde bağlaşıklığı sağlayan unsurlardan biri de sözlüksel bağlaşıklık. Halliday ve Hasan'a göre bir metinde sözlüksel bağlaşıklık, yineleme (التكرير/reiteration) ve eşdizim (التضام/collocation) vasıtasıyla sağlanır. Yineleme daha önce metinde geçen bir sözcüğün birebir tekrarı; sözcüğün eş, yakın ve zıt anlamlısının tekrarı; sözcüklerin genel kavramlarla tekrarı; aynı kökten türemiş farklı sözcük türlerinin tekrarı ile sağlanır.⁵² Çeşitli şekillerde yinelenen

⁵² Halliday -Hasan, *Cohesion in English*, 288; Hattâbî, *Lisâniyyâtü'n-Nass*, 24,25.

sözcükler, metnin sürekliliğine katkı sağladığı gibi okuru metne bağlamaktadır. Ayrıca metin, yineleme vasıtasıyla anlamlı bir bütün haline getirilmektedir. Örneğin *وَقُرْآنَ الْفَجْرِ إِنَّ قُرْآنَ الْفَجْرِ كَانَ مَشْهُودًا* “Sabah namazını da kıl. Çünkü sabah namazı tanık olunan bir namazdır” (İsra 17/78) ayetini ele alalım. Ayet iki cümleden oluşmaktadır:

1a. Ve **sabah namazını** da kıl. 1b. **Sabah namazı** tanık olunan bir namazdır.

Arapça söz dizimine göre ayette 1a cümlesinde zikri geçen ‘**Sabah namazı**’ ifadesi, 1b. cümlesinde tekrar edilmeyip yerine zamir getirilmeliydi. Yani söz diziminin şöyle olması gerekirdi: *وَقُرْآنَ الْفَجْرِ إِنَّهُ كَانَ مَشْهُودًا* (Ve sabah namazını da kıl. O, tanık olunan bir namazdır.) Ancak ayette önceden zikri geçen sözcük yerine zamir getirilmeyip sözcük birebir tekrarlanmıştır. Böylelikle ayeti oluşturan iki cümle arasında sözcük tekrarı ile bağlaşıklık temin edilmiştir. Ve yine A'râf Sûresi 170. ayette daha önce zikri geçen söz öbeklerine zamirle gönderimde bulunmak yerine genel bir kavramla işaret edilmiştir.

(**Kitaba sarılanlar ve namazı gerektiği şekilde yerine getirenler** bilsinler ki biz, **ıslah edenler** (kendilerini ve başkalarını düzeltmek için çaba gösterenler) in mükâfatını zayi etmeyiz.) Görüldüğü gibi ayetin sonunda *إِنَّا لَا نُضِيعُ أَجْرَ الْمُصْلِحِينَ* (Biz, ıslah edenlerin mükâfatını zayi etmeyiz.) buyrulmuş ve şöyle denmemiştir: *إِنَّا لَا نُضِيعُ أَجْرَهُمْ* (Biz, onların mükâfatını zayi etmeyiz). “Kitaba sarılanlar” ve “namazı kılanlar” söz öbekleri, “ıslah edenler” genel terimiyle ifade edilmiştir. Böylelikle bağlaşıklık zamirle değil, genel bir sözcükle temin edilmiştir. “Islah edenler” genel bir terim olup hem kendi hem de toplum için yararlı iş yapan herkesi içine alır. Ayrıca Kâfirûn Sûresi’nde *عبد* (ibadet etti) kök fiilinin, müzari fiil ve ism-i fâil formunda tekrarlanması hem sûreyi oluşturan sözcükler hem de cümleler arasında sözlüksel bağlaşıklığı sağlamış ve böylelikle metnin bütünlüğüne katkı sunmuştur:

قُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ . لَا أَعْبُدُ مَا تَعْبُدُونَ . وَلَا أَنْتُمْ عَابِدُونَ مَا أَعْبُدُ

1. De ki: “Ey Kâfirler!” 2. Ben sizin **tapmakta** olduklarınıza **tapmam** 3. Benim **taptığıma** da sizler **tapmazsınız**. Görüldüğü gibi ayetlerde, müzari fiil formatında **أَعْبُدُ** ve **تَعْبُدُونَ** fiilleri ile ism-i fâil formatındaki **عَابِدُونَ** sözcükleri aynı **عبد** (ibadet etti) kök fiilinden türemiştir. Ayrıca 2. cümledeki **تَعْبُدُونَ** fiilindeki **و** zamirinin göndergesi, 1. cümledeki **الْكَافِرُونَ** sözcüğüdür. Dolayısıyla hem zamir aracılığı gönderimde bulunularak hem de aynı kökten türemiş⁵³ farklı sözcük türlerinin kullanımıyla metinde bağlaşıklık temin edilmiştir. Kısacası Kur’an-ı Kerim’de bağlaşıklık hem zamirlerle hem de sözcüklerin farklı şekillerde tekrarı yani sözlüksel yineleme yolu ile sağlanmaktadır. Kur’an’da sözlüksel yinelemeyi özellikle zamirin gelmesi gerekirken açık ismin getirildiği ayetlerde sıklıkla rastlarız.

3. Kur’ân-ı Kerim’in Bazı Ayetlerinde Zamirin Gelmesi Gereken Yerde İsmi Getirilmesi

Kur’an-ı Kerim’in bazı ayetlerinde birinci cümlede zikri geçen sözcüğe, ikinci cümlede zamirle gönderimde bulunulmaz; ya sözcük birebir tekrar edilir ya da yakın anlamlısı getirilir. Örneğin Ali İmran Suresinin 159.ayetinin sonu şöyle bitmektedir: **فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ** Ayetin sonu şart cümlesini tek bir cümle kabul edersek iki cümleden oluşmaktadır:

1a. Kararını verdiğin zaman da artık **Allah'a** dayanıp güven.

1b.Çünkü **Allah**, kendisine dayanıp güvenenleri sever.

Ayetin sonundaki 1a. cümlesinde Allah lafzı zikredilmiş ve sonrasında yer alan 1b. cümlesinde zamir gelmesi gerekirken Allah lafzı tekrar edilmiştir. Yani Arapça söz dizimi kurallarına göre 1b. cümlesi şöyle olmalıydı: **إِنَّهُ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ** (Çünkü o, kendisine dayanıp güvenenleri sever.) Oysaki ayetteki 1b. cümlesinde zamir getirilmemiş ve Allah lafzı tekrar edilmiştir. Yine Yusuf Sûresi’nin 53. ayetinin ilk başında Cenab-ı

⁵³ Halliday -Hasan, *Cohesion in English*, 291.

Allah şöyle buyurmaktadır: وَمَا أُبْرِيْ نَفْسِيْ اِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوْءِ . Ayetin başlangıcında iki cümle yer almaktadır:

1a. Ben **nefsimi** temize çıkarmam.

1b. Çünkü **nefis**, daima kötülüğü emredicidir.

1a. cümlesinde zikri geçen nefis sözcüğü, 1b. cümlesinde aynen tekrar edilmiş ve onun yerine zamir getirilmemiştir. Yani şöyle denmemiştir: اِنَّهَا لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوْءِ (Çünkü o, dâimâ kötülüğü emredicidir). Aynı şekilde İhlâs Sûresi'nin ilk ayetinde zikri geçen Allah lafzı, ikinci ayette onun yerine zamir getirilmeyip yinelenmiştir. Yani şöyle denmemiştir: قُلْ هُوَ اللهُ اَحَدٌ . هوَ اللهُ اَحَدٌ . Bunun yerine Allah lafzı tekrar edilerek cümleler arası bağlaşıklık sözcüğün birebir tekrarı ile sağlanmıştır: قُلْ هُوَ اللهُ اَحَدٌ . اللهُ الصَّمَدُ “De ki: O **Allah** birdir. **Allah** samet'tir.” Yine Haşr Sûresi'nin 18. ayetinin sonunda Allah lafzı ikinci cümlede birebir tekrar edilmiştir: وَاتَّقُوا اللهَ اِنَّ اللهَ كَانَ غَفِيْرًا رَّحِيْمًا (Allah'a karşı sorumluyuz! Çünkü o, yaptıklarınızı bilir.) Yani şöyle denmemiştir: وَاتَّقُوا اللهَ اِنَّهٗ خَبِيْرٌۢ بِمَا تَعْمَلُوْنَ (Allah'a karşı sorumluyuz! Çünkü o, yaptıklarınızı bilmektedir.)

Söz konusu ettiğimiz meseleye benzer bir durumu, Curcânî (ö. 471/1078), "*Delâilu'l-İ'câz*" adlı eserinde ele alır ve şunları söyler: “Bir söz diziminde muzaf bir isimden söz ettikten sonra eğer muzâfun ileyh bakıkında bir söz edilecekse belagat, onun zamirinin değil, bizâat kendisinin zikredilmesini gerektirir.”⁵⁴ Ona göre; جَاءَنِىْ عَلَامٌ زَيْدٍ وَزَيْدٌ (Bana Zeyd'in kölesi ve Zeyd geldi) cümlesi yerine جَاءَنِىْ عَلَامٌ زَيْدٍ وَهُوَ (Bana Zeyd'in kölesi ve o geldi) demek Arapça söz dizimi açısından çirkindir. el-Curcânî, meseleye açıklık getirmek için şu beyitleri⁵⁵ örnek verir:

⁵⁴ Ebû Bekr Abdülkahir b. Abdurrahman el-Curcânî, *Delâilu'l-İ'câz*, thk. Muhammed Reşid Rıza (Beyrut: Dâru'l-Cemel, 2017), 360.

⁵⁵ Beyit, Di'bil b. Alî el-Huzâ'î (ö. 246/860)ye aittir. Bkz. Di'bil b. Alî el-Huzâ'î, *Divanu Di'bil b. Alî el-Huzâ'î*, şerh. Hasan Hamad (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l- 'Arabî, 1994), 165; Curcânî, *Delâilu'l-İ'câz*, 361.

أَضْيَافُ عِمْرَانَ فِي حَصْبٍ وَفِي سَعَةٍ وَفِي جَبَاءٍ وَحَيْرٍ عَزِيرٍ مَمْنُوعٍ [Basît Bahri]

وَضَيْفُ عَمْرٍو وَعَمْرٍو يَسْهَرَانِ مَعًا عَمْرٍو لِيَطْتَبَهُ وَالضَّيْفُ لِلْجُوعِ

İmran'ın misafirleri bereket, bolluk,

Mükâfat ve sınırsız refah içinde.

Amr'ın misafiri ve Amr birlikte geceyi uykusuz geçirirler,

Amr karnının tokluğundan, misafir açlığından.

Yukarıdaki şiirin ikinci beytinde önce ضَيْفُ عَمْرٍو (Amr'ın misafiri) şeklinde bir isim tamlaması yer almakta ve hemen sonrasında ise muzâfun ileyh (tamlayan) öge olan Amr ismi zikredilmektedir. Yani şair, şöyle dememiştir: وَضَيْفُ عَمْرٍو وَهُوَ (Amr'ın misafiri ve o). el-Curcânî'nin meseleye ilişkin verdiği örneklerde görüldüğü gibi hem isim tamlaması hem de tamlayan öge aynı cümle içerisinde birlikte yer almaktadır. Oysaki bizim yukarıda Kur'an-ı Kerim ayetlerinden konuya ilişkin verdiğimiz ayetlerde ise peş peşe gelen iki cümle yer almaktadır. Âli İmrân Sûresi'nin 159. ayetinde birinci cümledeki mecrûr konumundaki Allah lafzı, ikinci cümlede aynen tekrar edilmiştir. Yusuf Sûresi'nin 53. ayetinde ise her ne kadar birinci cümledeki isim tamlaması öbeği نَفْسِي (Nefsim) yer alsa da ikinci cümlede yargı, muzaf ileyh hakkında değil, muzaf (tamlanan) öge olan nefis hakkındadır. Ayrıca tekrarlanan sözcükler aynı cümlede değil, iki farklı cümlede yer almaktadır. Dolayısıyla Curcânî'nin söylediği kural, bizim ele aldığımız meseleyle doğrudan ilgili değildir. Örneğin yine “Sana ruh hakkında sorarlar. De ki: "Ruh, Rabbimin emrindedir” (İsrâ 17/85) ile başlayan ayette, birinci cümledeki ruh sözcüğü, ikinci cümlede tekrar edilmiş ve onun yerine zamir getirilmemiştir. Yani şöyle denmemiştir. (De ki: O, Rabbimin emrindedir.) Bu ve benzeri ayetlerde zamirin gelmesi gereken yerde ismin gelmesi metnin bağlaşıklığına gölge düşürmekte midir? Böyle bir soruya olumlu cevap vermek güçtür. Çünkü metin dilbilime göre sözcüğün tekrarı da metinlerde bağlaşıklığı sağlayan bir unsurdur.⁵⁶

⁵⁶ Halliday -Hasan, *Cohesion in English*, 278; Hattâbî, *Lisâniyyâtü'n-Nass*, 24; Torusdağ - Aydın, *Metindilbilim*, 73.

Kur'an'ın bazı ayetlerinde ise daha önce zikri geçen sözcük yerine sözcüğün yakın anlamlısı getirilir ve zamirle gönderimde bulunulmaz. Örneğin aşağıdaki Tevbe Sûresi 61.ayette يُؤذُونَ النَّبِيَّ (Peygamberi incitirler) söz öbeğinde yer alan peygamber sözcüğüne sonraki cümlede zamirle gönderimde bulunulmamış yani şöyle denmemiştir: وَالَّذِينَ يُؤذُونَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ (Onu incitenlere acı bir azap vardır). Oysaki ayette zamirin yerine nebi (peygamber) sözcüğünün yakın anlamlısı olan رَسُولٌ (elçi) sözcüğü getirilmiştir:

وَمِنْهُمْ الَّذِينَ يُؤذُونَ النَّبِيَّ وَالَّذِينَ يُؤذُونَ رَسُولَ اللَّهِ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ (İçlerinden bazıları **Peygamberi** incitirler... **Allah'ın elçisini** incitenlere acı bir azap vardır.)

Yukarıdaki örneklerden yola çıkarak şu yargıyı ileri sürebiliriz: Kur'an'ın bazı ayetlerinde zamir gelmesi gereken yerde ismin getirilmesi, metnin bağlaşıklığına hiçbir şekilde hâlel getirmemekte ve bilakis bu durum sureyi oluşturan cümleleri birbirine bağlamakta ve böylelikle bütünlüğünü temin etmektedir. Ancak burada şu soru akla gelebilir: Zamir yerine ismin tekrarı, Arap dili belagatında itnâb⁵⁷ olarak adlandırılır mı? Meseleye ilk dikkat çeken Zerkeşi'nin şu sözü bu bağlamda önemlidir: “Bu meseleyi belagat âlimlerinin itnâbın kısımları içinde zikretmemeleri şaşılacak bir şeydir.”⁵⁸ Itnâbı “bir yarar ve amaç için uzatılmış söz”⁵⁹ olarak tarif eden Ebû Hilâl el-Askerî (ö. 400/1009), bazı durumlarda itnâbı kaçınılmaz bir olgu kabul eder. Bir sözcüğün, bir cümle öbeğinin ya da cümlenin tekrarı bir amaç gözetilerek yapılırsa sözü güzelleştirir. Özellikle öğüt ve övgü içeren konuşmalarda söz uzatılabilir. Örneğin kabileler arasındaki barış anlaşması için bir araya gelen insanlara konuşma yapan bir hatip veya bir kralı öven şair, sözünü uzatabilir. Bu ve benzeri

⁵⁷ İtnâb, belagat ilminde, sözü pekiştirmek vb. gayelerle kelimada lafzın manadan fazla olmasıdır. Bkz. es-Seyyid Ahmed el-Hâşimî, *Cevâbiru'l-Belâğa fi'l-Meânî ve'l-Beyân ve'l-Bedî'*, (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, trsz.), 201.

⁵⁸ Ebû Abdullah Muhammed b. Bahadır ez-Zerkeşi, *el-Burbân fî Ulûmi'l-Kur'an*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, 3. Baskı (Kahire, Mektebetü Dâru't-Turâs, 1984) 2: 482.

⁵⁹ Ebû Hilâl el-Askerî, *Kitâbu's-sınâ'ateyn*, thk. Muhammed 'Alî el-Becâvî Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm (Kahire: Dâru'l-fıkr el-Arabî, 1971), 197.

durumlarda itnâb, îcâz (az sözle çok şey ifade etme) sayılır.⁶⁰ Bu nedenle Arapça söz diziminde ve Kur'an'da zamir yerine ismin birebir tekrarı veya yakın anlamlısının tekrarı metnin yüzeysel yapısında bağlaşıklığı sağlamasının ötesinde kanaatimizce bir amaç gözetilerek yapılmaktadır. Bu nedenle meselenin metnin derin yapısıyla da ilişkili olduğunu düşünmekteyiz. Bizi böyle düşünmeye sevk eden temel etkenlerden birisi konuya ilgi gösteren ilk âlimlerden Yahyâ b. Hamza el-'Alevî'nin konuyla ilgili görüşüdür. Ona göre zamir gelmesi gereken yerde ismin tekrar edilmesi, her ne kadar irab yani nahiv ilmi (sentaks)ni ilgilendirse de meselenin meâni ilmiyle de ilgilisi vardır.⁶¹ el-'Alevî, zamir yerine ismin tekrar edilmesinin temel nedenini, pekiştirme, mübalağa vb. sebeplere bağlar.⁶² Aydın ise Kur'an'da zamirlere yüceltme, tahkir vb. gayelerle de yer verildiğini belirtir.⁶³ Diğer nedenler nelerdir?

4. Zamirin Gelmesi Gereken Yerde İsmi Getirilme Nedenleri

Kur'an-ı Kerim'in dilsel bir mucize olduğu hususu genel kabul gören bir düşüncedir. Kur'an'ın şiir ve söz söyleme konusunda mahir olan muhataplarına kendisinin bir benzerini getirmelerini isteyerek meydan okuması⁶⁴ sabit bir olgudur. Bu olgunun bize gösterdiği şudur: Kur'an-ı Kerim, Arap dilinde yazılmış metinlerin dil ve üslup, îcâz, anlam vb. bakımlardan zirvesidir.⁶⁵ Dolayısıyla Kur'an-ı Kerim'in bazı ayetlerinde zamir gelmesi gereken yerde ismin getirilmesi, tesadüfi değil, anlamsal ve dilsel gayelere matuftur. Bu gayeleri, şöyle tasnif edebiliriz:

4.1.Yüceltme

Bazı metinlerde değer ve kıymet atfedilen varlık, olay, durum vb. şeyler övülür ve yüceltilir. Kur'an-ı Kerim'in bazı ayetlerinde zamirin yerine ismin getirilmesiyle benzeri bir durum amaçlanmış olabilir. Özellikle Cenab-ı Allah'ın isminin zikredildiği ayetlerde bu durum gözlenebilir. Aşağıdaki ayetlerde zamir yerine Allah lafzının yinelenmesi,

⁶⁰ Askerî, *Kitâbu's-sinâ'ateyn*, 198, 199.

⁶¹ 'Alevî, *et-Tirazü'l-mütezzammin*, 2: 148.

⁶² 'Alevî, *et-Tirazü'l-mütezzammin*, 2: 148-149.

⁶³ Aydın, *Kuran Müphemleri Olarak Zamirler*, 36.

⁶⁴ Kasas Sûresi, 28/46; İsrâ Sûresi, 17/88; Tûr Sûresi, 52/34.

⁶⁵ Dereli, "Arapçayı Doğru Kullanmanın Kur'an'ın Anlaşılmasına Olan Etkisi", 39.

Allah'ın isminin yüceltilmesi gayesine matuf olabilir: **وَاتَّقُوا اللَّهَ وَيُعَلِّمُكُمُ اللَّهُ وَاللَّهُ** بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ “Allah'a karşı sorumluluğunuzun bilincinde olun; zira Allah sizi eğitiyor: zaten her şeyi en iyi bilen de Allah'tır.” (Bakara 2/282). **وَأَقْرَضُ أَمْرِي إِلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ بَصِيرٌ بِالْعِبَادِ** “Ben işimi Allah'a bırakıyorum. Şüphesiz Allah, kulları görür” (Mu'min 40/44). Aşağıdaki ayette ise “Rab” sözcüğüne zamirle gönderimde bulunulmamış ve sözcük yinelenmiştir. Bu yinleme yüceltmek gayesiyle yapılmış olabilir:

“O Allah benim **Rabbimdir**, ben **Rabbime** hiç kimseyi ortak koşmam!” (18/38). Yine **وَقُرْآنَ الْفَجْرِ إِنَّ قُرْآنَ** “Sabah namazını da kıl. Çünkü **sabah namazı** tanık olunan bir namazdır” (İsrâ 17/78) ayetinde daha önce "Sabah namazı" ifadesi geçmesine rağmen sonraki cümlede onun yerine zamir kullanılmayıp ifadenin tekrarlanması, ona çok önem verildiğinin gösterilmesiyle birlikte onu yüceltme gayesi de güdülmüş olabilir.

4.2.Küçük Düşürme ve Aşağılama

Kur'an ayetlerinin bazısında ise tekrar edilen ismi veya nesneyi muhtemelen küçük düşürmek ve aşağılamak maksadıyla zamirin yerine önceden zikri geçen isim tekrar edilir. Özellikle şeytan vb. varlıkların geçtiği ayetlerde bunu gözlemlemek mümkündür.

“Onlar **şeytanın taraftarlarıdır**. İyi bilin ki **şeytanın taraftarları** mutlaka kaybedenlerdir.” (Mücâdele 58/19). Ayette birinci cümlede zikri geçen “şeytanın taraftarları” ifadesi yerine ikinci cümlede zamir kullanılmamıştır. Yani şöyle denmemiştir: **أُولَئِكَ حِزْبُ الشَّيْطَانِ أَلَا إِنَّ حِزْبَ الشَّيْطَانِ هُمُ الْخَاسِرُونَ** (İyi bilin ki onlar mutlaka kaybedenlerdir.) Ancak ayette zamir yerine muhtemelen tahkir amacıyla “şeytanın taraftarları” ifadesi tekrarlanmıştır. Şu ayette de aynı durum söz konusudur: **إِنَّ الشَّيْطَانَ يَنْزِعُ بَيْنَهُمْ إِنَّ الشَّيْطَانَ كَانَ لِلْإِنْسَانِ عَدُوًّا مُّبِينًا** “**Şeytan** aralarını açmak ister. Gerçek şu ki, **şeytan** insanın apaçık düşmanıdır.”(İsrâ17/53)

4.3. Manayı Muhatapların Zihnine İyice Yerleştirme

Kur'an-ı Kerim, muhatap kitlesinin durumunu dikkate alarak onlara hitapta bulunmaktadır.⁶⁶ Bilindiği üzere özellikle ilk muhatapları olan Mekke halkı, müşrik bir topluluk olması nedeniyle Mekke'de indirilen ayetlerde "Tevhit" ilkesi sıklıkla vurgulanır. Kur'an, Allah'ın birliği; onun hiçbir ortağının ve benzerinin olmadığına dair anlayışın zihinlerde iyice yer etmesini temin etmek için farklı üsluplar kullanır. Bu üsluplardan biri de zamirin yerine Cenab-ı Allah'ın isminin tekrar edilmesidir. Örneğin İhlas Sûresi'nde hiçbir şeye muhtaç olmama gibi kemâl sıfatları ile mütemeyyiz ve şirkten münezzeh Allah'ın birliğine vurgu yapılmaktadır. Adı geçen surede hem *şe'n* zamiri⁶⁷ ile hem de ikinci ayette zamir gelmesi gereken yerde Allah lafzının tekrarı ile tevhit anlayışının zihinlerde yer etmesi hedeflenmiş olabilir. Ayrıca surenin, Yahudilerden bir grubun Peygamberimiz (sav)'e gelip: "Rabbini bize anlat, çünkü Allah Tevrat'ta sıfatlarını bildirdi. Bize haber ver; onun mahiyeti nedir? Altın mı, bakır mı, gümüş mü? Yer ve içer mi?" vb. sorular üzerine indirildiği rivayet edilmektedir.⁶⁸ Dolayısıyla sure, bu tür sorulara cevap niteliği taşımakta ve Allah'ın sıfatları, soru soranların zihnine zamirin yerine Allah lafzının birebir tekrar edilmesiyle iyice yerleştirilmektedir.

فُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ اللَّهُ الصَّمَدُ "De ki: O Allah birdir. Allah samet'tir." (İhlâs 112/1,2). Yine İsrâ Sûresi 105. ayetin başlangıcında zamir yerine "hak" sözcüğünün tekrar edilmesi, mananın muhatapların zihninde yer etmesi gayesine matuf olabilir. Arapça söz dizimine göre ikinci cümlenin şöyle gelmesi gerekirdi: وَبِهِ نَزَّلَ (ve onunla indi). Ancak ayette zamirle gönderim yerine "hak" sözcüğü birebir tekrar edilmiştir:

وَبِالْحَقِّ أَنْزَلْنَاهُ وَبِالْحَقِّ نَزَّلَ "Biz onu hak ile indirdik ve o hak ile indi."

⁶⁶ Dereli, "Arapçayı Doğru Kullanmanın Kur'an'ın Anlaşılmasına Olan Etkisi", 45.

⁶⁷ Muhatabın dikkatini konuya celp etmek üzere getirilen ve kendinden sonraki cümleyle açık hale gelen zamirdir. Daha geniş bilgi için bkz. Abbas, *en-Nahvu'l-Vâfi*, 1: 250.

⁶⁸ Muhammed el-Vâhidî, *Esbâbu'n-Nuzûl*, thk. Kemal Besyûnî Zağlul (Beirut: Dâru'l-Kutub el-İlmiyye, 1991), 500.

4.4.Endişe ve Korku Salma

Konuşmacı, emrettiği bir şeyin yerine getirilmesi hususunda muhatabının işi savsaklayabileceği ya da işi yaparken gevşek davranacağı kanaatinde olabilir. Bu gibi durumlarda o, muhatabına endişe ve korku salmak için konuşmasında farklı bir üslup kullanır. Örneğin halifenin birine emir verirken ‘Ben, sana şöyle yapmanı emrediyorum’ yerine ‘Mu’minlerin emiri, sana şöyle yapmanı emrediyor’, şeklinde konuşması gibi.⁶⁹ Benzeri bir durumu Kur’an-ı Kerim’de de görmekteyiz. Örneğin aşağıdaki her iki ayette Allah, emaneti ehline verme, adaletin sağlanması gibi hususlarda muhataplarının gevşek davranmamasını istemektedir. Bu nedenle “Ben” zamiri yerine bizzat lafzatullahı zikretmektedir. Bununla muhatapların gönlüne endişe ve korku salma gayesi güdülmüş olabilir:

إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ “Allah size, mutlaka emanetleri ehli olanlara vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder.” (Nisâ 4/58). Ve yine şu ayette de aynı durum söz konusudur:

إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ وَإِيتَاءِ ذِي الْقُرْبَىٰ “Allah size, adaleti, iyiliği, akrabaya yardım etmeyi emreder.” (Nahl 16/90).

Ayrıca kıyametin bahsedildiği bazı ayetlerde zamirle gönderimde bulunulmayıp kıyamete ilişkin sözcüklerin tekrar edilmesi muhatapların gönlüne korku ve endişe salınması amacıyla matuf olabilir:

الْحَاقَّةُ. مَا الْحَاقَّةُ. وَمَا أَدْرَاكَ مَا الْحَاقَّةُ “el-Hâkka⁷⁰ (kıyamet)!, Nedir el-Hâkka? Bilir misin, nedir, el-Hâkka?” (el-Hâkka 69/1,2,3).

الْقَارِعَةُ. مَا الْقَارِعَةُ. وَمَا أَدْرَاكَ مَا الْقَارِعَةُ “el-Kâri’a⁷¹ (kıyamet)!, Nedir el-Kâri’a? Bilir misin, nedir, el-Kâri’a?” (el-Kâri’a 101/1,2,3).

⁶⁹ Zerkeşî, *el-Burhân*, 2: 490; Suyûtî, *el-İtkân*, 5: 1675.

⁷⁰ Kur’an-ı Kerim’de kıyamet için kullanılır. Kıyamete gerçekleşmesinin kesin olması ya da her şeyin hakikatini gösterecek olması nedeniyle bu isim verilmiş olabilir. Bkz. Ebu’l-Kasım Muhammed b. Ahmed İbn Cuzeyy el-Kelbî, *et-Teshîl li Ulumu’t-Tenzîl*, (Beyrut: Daru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1995), 2: 478.

4.5.Hükmün Nedenine Dikkat Çekme

Kur'an-ı Kerim'in bazı ayetlerinde zamir gelmesi gereken yerde ismin tercih edilmesi, hükmün nedenini açıklamak gayesiyle yapılmış olabilir.⁷² Bu durumda zamirle gönderimde bulunulmaz ve zamir yerine genel bir sözcük getirilir. Bu durum ise ayetlerde sözlüksel bağlaşıklık sağlamakta; ayetlerin anlaşılması ve yorumlanmasında okura yeni ufuklar açmaktadır. Ayetlerden birkaç örnek vererek bu durumu açıklamak yerinde olacaktır. Bakara Sûresi 98. ayette Cenab-ı Allah şöyle buyurur:

“**Kimler Allah'a, melek-lerine, elçilere, Cebrâil'e ve Mikâil'e düşman olursa** –bilsinler- ki, Allah da **inkâr edenlerin** düşmanıdır.”

Arapça söz dizimine göre فَإِنَّ اللَّهَ عَدُوٌّ لِلْكَافِرِينَ (Allah da inkâr edenlerin düşmanıdır) cümlesinde ismin yerine zamir gelmeli ve onunla gönderimde bulunulmalıydı: إِنَّ اللَّهَ عَدُوٌّ لَهُمْ (Allah onlara düşmandır).⁷³ Oysaki ayette zamir getirilmeyip onun yerine “**inkâr edenler**” sözcüğü getirilmiştir. Böylelikle Allah'ın kendine, elçilerine ve meleklerle düşmanlık edenlere neden düşman olduğunun illeti açıklanmış olabilir. Şöyle ki elçi ve meleklerle düşmanlık etmek, inkârın bir çeşididir. Dolayısıyla Allah, böyle davrananlara inkârları nedeniyle düşmandır. Eğer ayette zamirle gönderimde bulunulsaydı bu durumda sadece Allah'ın onlara düşman olduğu belirtilmiş olacaktı. Aşağıdaki 1. Cümlede ayetin orijinalinin meali, ikinci cümlede ise bizim zamir getirerek gönderimde bulunduğumuz cümlenin çevirisi yer almaktadır. İkisi dikkatlice incelendiğinde durum daha iyi anlaşılacaktır:

1. Ayetin meali: **Kimler Allah'a, meleklerine, elçilere, Cebrâil'e ve Mikâil'e düşman olursa** bilsin ki, Allah da **inkâr edenlerin** düşmanıdır.(Görüldüğü gibi ayette Allah'ın onlara düşman

⁷¹ el-Kâri'a, Kur'an-ı Kerim'de el-Hâkka gibi kıyamet için kullanılır. Gönülleri ürpertecek olması nedeniyle kıyamete bu isim verilmiş olabilir. Bkz. İbn Cuzeyy, *et-Teshîl*, 2: 603.

⁷² Zerkeşi, *el-Burhân*, 2: 492, 493; Suyûtî, *el-İtkân*, 4: 1276.

⁷³ Ayette مَنْ (her kim) şart isminin manasını dikkate alarak لَهُM şeklinde çoğul zamir kullandık. Eğer مَنْ şart isminin lafzını dikkate alırsak لَهُ şeklinde de gelebilir. Ancak her iki durumda da anlam aynı olacaktır.

olmasının illeti, onların inkâr edenlerden bir grup olmalarıyla açıklanıyor. Elçilere ve meleklerle düşmanlık etmek bir tür inkârdır. Allah onlara inkârları nedeniyle düşmandır.)

2. Zamirle gönderim durumunda: **Kimler Allah'a, meleklerine, elçilere, Cebrâil'e ve Mikâil'e düşman olursa** bilsin ki, Allah da **onlara** düşmandır.(Bu cümlede sadece Allah'ın onlara düşmanlığı vurgulanıyor. Allah'ın onlara düşmanlığının illeti ise belirtilmiyor.)

Yine şu ayette de benzeri bir durum söz konusudur. Ayette فَلَمَّا جَاءَهُمْ مَا عَرَفُوا كَفَرُوا بِهِ فَلَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الْكَافِرِينَ “Bildikleri (Kur'ân) kendilerine gelince onu inkâr ettiler; artık Allah'ın la'neti, inkârcıların üzerine olsun!” (Bakara 2/89) buyrulmuştur. Arapçanın söz dizim kurallarına göre ayetin sonu zamirle bitmeli ve şöyle olmalıydı: فَلَعْنَةُ اللَّهِ عَلَيْهِمْ (Allah'ın laneti onların üzerine olsun). Oysaki ayetin sonunda zamir getirilmeyip onun yerine isim zikredilmiş ve şöyle denmiştir: فَلَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الْكَافِرِينَ (Allah'ın laneti, inkârcıların üzerine olsun!). Böylelikle Allah'ın onlara lanetinin illeti belirtilmiştir. Eğer ayette zamir ile gönderimde bulunulsa sadece Allah'ın onlara lanet ettiği belirtilmiş olacak ancak lanetin nedeni anlaşılamayacaktı. Aşağıdaki cümleler kıyaslandığında bu durum görülecektir:

1. Ayetin meali: **Bildikleri (Kur'ân) kendilerine gelince onu inkâr ettiler**; artık Allah'ın la'neti, **inkârcıların** üzerine olsun! (Allah onlara inkârları nedeniyle lanet etmiştir.)

2. Zamirle gönderim durumunda: ***Bildikleri (Kur'ân) kendilerine gelince onu inkâr ettiler***, artık Allah'ın laneti, ***onların üzerine*** olsun! (Bu cümlede sadece Allah'ın laneti vurgulanıyor. Allah'ın onlara lanetinin illeti ise belirtilmiyor.)

Son bir örnekle konuya açıklık getirmek gerekirse: A'râf Sûresi 170.ayette şöyle buyrulur:

“**Kitaba sarılanlar ve namazı gerektiği şekilde yerine getirenler** bilsinler ki biz, **ıslah edenler** (kendilerini ve başkalarını düzeltmek için çaba gösterenler) in mükâfatını zayi etmeyiz.” Görüldüğü gibi ayetin sonunda **إِنَّا لَا نُضِيعُ أَجْرَ الْمُصْلِحِينَ** (Biz, ıslah edenlerin mükâfatını zayi etmeyiz.)

buyrulmuş ve şöyle denmemiştir: *إنا لا نضيع أجرهم* (Biz, onların mükâfatını zayi etmeyiz). Çünkü ayetin sonunda zamir gelirse mükâfatı zayi etmemenin illeti belirtilmemiş olur. Oysaki ayette zamir ile gönderimde bulunulmamış ve *الْمُصَلِّينَ* (ıslah edenler) sözcüğü zamirin yerini almıştır. Böylece onların mükâfatının zayi edilmemesinin illeti belirtilmiştir. Zira kitaba sarılanlar ve namazı kılanların mükâfatlandırılması onların ıslah edenlerden olması nedeniyledir.

1. Ayetin meali: **Kitaba sarılanlar ve namazı gerektiği şekilde yerine getirenler** bilsinler ki biz, **ıslah edenlerin** mükâfatını zayi etmeyiz. (Allah, onların mükâfatını ıslah edenlerden olmaları nedeniyle zayi etmez.)

2. Zamirle gönderim durumunda: ***Kitaba sarılanlar ve namazı gerektiği şekilde yerine getirenler*** bilsinler ki biz, ***onların*** mükâfatını zayi etmeyiz. (Bu cümlede sadece Allah'ın onların mükâfatını zayi etmeyeceği vurgulanıyor. Ama bunun illeti ise belirtilmiyor.)

4.6. Okurun Metne Odaklanmasını Sağlama

Metinlerin bazısında cümlelerin uzaması nedeniyle okur, zamirlerin göndergesini bulmakta zorlanabilir. Bu nedenle uzun metinlerde zamir yerine daha önce zikri geçen sözcüğün tekrarı, anlam karışıklığını önler.⁷⁴ Bu ise okura metni anlama ve yorumlamada kolaylık sağlar.⁷⁵ Örneğin Bakara Sûresi'nin 140. ayetinin sonunda zamirle gönderimde bulunmak yerine lafzatullah üç kez tekrar edilmiştir:

قُلْ أَأَنْتُمْ أَعْلَمُ أَمْ اللَّهُ وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ كَتَمَ شَهَادَةً عِنْدَهُ مِنَ اللَّهِ وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ

Yukarıdaki ayette üç cümle yer almaktadır:

1. Siz mi daha bilgilisiniz yoksa **Allah** mı?
2. **Allah**'tan kendine ulaşmış bir tanıklığı gizleyenden daha zalim kim vardır!
3. **Allah**, yapmakta olduklarınızdan habersiz değildir.

⁷⁴ Zerkeşi, *el-Burhân*, 2: 488.

⁷⁵ Zerkeşi, *el-Burhân*, 2: 502.

Görüldüğü gibi cümlelerde lafzatullah üç kez tekrar edilmiş ve zamirle gönderimde bulunulmamıştır. Özellikle 2.cümlede مِنْ اللَّهِ (Allah'tan) denilmiş ve مِنْهُ (ondan) denilmemiştir. Eğer مِنْهُ (ondan) denilseydi, zamirin göndergesinin “Allah” lafzı mı yoksa “tanıklığı gizleyen” mi olduğu konusunda okur tereddüte düşecek ve zihni, metnin anlamından ziyade zamirin göndergesini tespit etmekle meşgul olacaktı. Ancak ayette zamirle gönderimde bulunulmayarak مِنْ اللَّهِ (Allah'tan) denilmiş ve böylelikle okurun metnin anlamına yoğunlaşması sağlanmıştır. Ayrıca En'âm Sûresi'nde Hz. İbrahim'in bahsedildiği pasajlarda 74. ve 75. ayetlerde Hz. İbrahim'in ismi açıkça geçerken sonraki yedi ayette zamirle Hz. İbrahim'e gönderimde bulunulmuştur.⁷⁶ Belirtilen surenin ancak 83.ayetinde Hz. İbrahim, ismen zikredilerek okura metnin odak kişisi tekrar hatırlatılmıştır.

4.7.Olayı Somutlaştırma ve Muhatabın Duyularına Hitap

Bazı metinlerde işlenen bir olay örgüsü vardır. Metni oluşturan, olayın bizzat olduğunu vurgulamak ya da öyle göstermek için olayı somutlaştırır. Yani muhatabın duyularına hitap etmek için bazı üsluplar kullanır. Arapça söz diziminde zamirin yerine ismi işaretin kullanıldığı yerlerde kanaatimizce olayın somutlaştırılması hedeflenmiş olabilir. Örneğin aşağıdaki beyitte⁷⁷ şair, sevdiğine seslenir. Sevgilisine hasta olmadığı halde sırf kendisini üzme için hasta rolü yapmasından dolayı serzenişte bulunur:

[Tavîl Bahri] نَعَالَتْ كِي أَشَجَى وَمَا بِكَ عِلَّةٌ تُرِيدِينَ قَتْلِي قَدْ ظَفِرْتَ بِذَلِكَ

Hastalığın olmadığı halde beni üzme için hasta göründün.

Beni öldürmek istiyorsun, bunu gerçekten başardın.

⁷⁶ Bkz. En'âm Sûresi, 6/74-83.

⁷⁷ Beyit 'Uliyye bintu'l-Mehdî (ö. 210/825)'ye aittir. Bkz. “Divanu 'Uliyye bintu'l-Mehdî”, erişim: 23.10.2018, <https://goo.gl/C49NBe>. Ayrıca bkz. Ebû Ya'kub Siraceddin Yusuf b. Ebû Bekr es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 198.

Şair, beytin sonunda zamirle gönderimde bulunup *قد ظفرت به* (Gerçekten onu başardın) demek yerine *قد ظفرت بذلك* (Gerçekten **bunu** başardın) demeyi tercih eder. Yani zamir yerine *ذلك* (bu/şu) ismi işaretliyle gönderimde bulunur. İsmi işaretin göndergesi *قتلي* (beni öldürmek) söz öbeğidir. İsmi işaretle gönderimde bulunarak şair, sevgilisinin hastalığı nedeniyle ölüm olayının gözle görülecek derecede açık hale geldiğini ifade etmek ya da öyle göstermek istemiştir.⁷⁸ Çünkü her dilde olduğu gibi ismi işaretler Arapçada da varlıkları göstererek işarette bulunurlar. İşarete buldukları varlık ise hem konuşanın hem de dinleyenin genellikle bizzat gözlemlediği bir şeydir.⁷⁹

Aşağıdaki ayette de *ذَلِكَ* ismi işareti gecenin ve gündüzün evrilip çevrilmesine gönderimde bulunmaktadır. Ancak zamir yerine ismi işaretin kullanılmasıyla bu olgunun gözle görülecek derecede açık ve seçik olduğu ifade edilmiştir. Yani herkes, Allah'ın gece ile gündüzün uzamaması vb. durumlarını değiştirdiğini ve birbiri ardınca gelmelerini temin ettiğini gözlemleyebilir.

“Allah, **gece ile gündüzü çevirir**. Kuşkusuz basiret sahibi kimseler için **bunda** bir ibret vardır.” (en-Nûr 24/44).

Sonuç

Metin dilbilim, bir metnin metin sayılması için öncelikle onun bağlaşıklık ve bağdaşıklık ölçütlerine uyması gerektiğini ileri sürer. Herhangi bir metinde bağlaşıklık, çeşitli araçlarla sağlanır. Gönderim ve sözcüklerle yapılan yinelemeler bu araçlardandır. Gönderim aracı olarak zamirler, bir metnin bağlaşıklığını sağlayan en önemli unsurlardan biridir. Zamirler, hem aynı cümledeki sözcükler hem de metni oluşturan cümleler arasında bir bağ kurarak metni bir bütün haline getirir. Her dilde olduğu gibi Arapça söz diziminde de zamirlerin kullanımına dair bazı kuralları vardır. Arapça söz diziminde zamirlerle ilgili bazı istisnalar

⁷⁸ Muhammed Ebu Musa, *Hasâisu't-Terâkib, Dirâsa Tablîliyye li-Mesâil 'İlmi'l-Meânî*, (Kahire: Mektebetu Vehbe, 1996), 204.

⁷⁹ İbn 'Akîl, *Şerhu İbn 'Akîl*, 135; Abbas, *en-Nabvu'l-Vâfi*, 1: 321.

bulunmakla birlikte temel kural şudur: Arapça söz diziminde zamirin mercii (göndergesi), zamire yakın olan isimdir. Ayrıca eğer bir cümlede bir isim zikredildiyse onun hakkında sonraki bir cümlede bir yargıda bulunulacaksa genel olarak ismin yerine zamir getirilir. Ancak bu temel kural Arapça söz diziminde dolayısıyla Kur'an-ı Kerim'de genel olarak geçerli olsa da bazı durumlarda geçerli değildir. Yani bazı Kur'an ayetlerinde zamir gelmesi gereken yerde ismin getirildiği görülür. Bu durum ise Kur'an metninde bağlaşıklıkla mani bir durum değildir. Zira Metin dilbilimin verilerine göre herhangi bir metinde bağlaşıklık, zamirlerle gönderim dışında sözcüksel bağlaşıklık yani sözcüğün birebir tekrarı veya yakın anlamlısının tekrarı yoluyla da sağlanmaktadır. Dolayısıyla Kur'an-ı Kerim'de zamir gelmesi gereken yerde ismin zikredilmesinin metnin bağlaşıklıkta hiçbir olumsuz etkisi yoktur. Bilakis bu durum metnin bağlaşıklığını sağladığı gibi kanaatimizce onun derin yapısında da anlamı zenginleştiren bir etkiye sahiptir. Yani Kur'an-ı Kerim'in bazı yerlerinde zamir gelmesi gerekirken onun yerine ismin tercih edilmesi bazı nedenlere matuftur. Bu nedenlerin başında önem verilen herhangi bir varlığı veya nesneyi yüceltmek gelmektedir. Cenab-ı Allah'ın isminin geçtiği bazı yerlerde zamir yerine lafzatullahın yinelenmesi, onun ismini yüceltmek gayesiyle yapılmış olabilir. Bunun yanı sıra şeytan vb. varlıklara zamirle gönderimde bulunulmayıp muhtemelen onları tahkir etmek gayesiyle isimleri birebir yinelenir. Kur'an-ı Kerim, "tevhid" vb. kavramların muhatapların zihninde yer etmesini sağlamak için de bu üsluba yönelmektedir. Kıyametin bahsedildiği bazı ayetlerde ise kıyamete ilişkin sözcüklerin zamirle gönderim yerine birebir tekrar edilmesi, muhatapların gönlüne korku ve endişe salınması amacına matuftur. Kur'an-ı Kerim'in bazı ayetlerinde zamir gelmesi gereken yerde ismin tercih edilmesinin muhtemel nedenleri arasında en dikkat çekenini ise bu tercihin hükmün nedenini açıklamak üzere yapılmış olmasıdır. Bu durumda zamirle gönderimde bulunulmaz. Zamir yerine cümlede zikri geçen isim ya da isimler birebir tekrar da edilmez. Bunun yerine onları içeren genel bir sözcük getirilir. Genel sözcük, söz dizimindeki hükmün illetini açıklar. Bunun yanı sıra özellikle uzun ayetlerde okurun metne odaklanmasını sağlamak için zamir yerine isim tekrar edilir. Zira okur, uzun metinlerde zamirin göndergesini tespit etmekte zorlanır ve zihni metnin anlamından ziyade bu tespit işiyle meşgul olur. Bunun önüne geçmek için Kur'an-ı Kerim'in bazı uzun ayetlerinde muhtemelen okurun anlama odaklanmasını temin için zamir

yerine isim tekrar edilir. Böylece okur, zihnini zamirin göndergesini tespit etmek işine değil, metnin anlamına yoğunlaşır. Ayrıca bazı ayetlerde zamir yerine ismi işaret ile gönderimde bulunulur. Anladığımız kadarıyla bunun temel sebebi, ismi işaretle gönderimde bulunulan olayın muhatabın zihninde somutlaştırılması hedeflenmektedir. Böylelikle zikri geçen olayın gözle görülecek derecede açık ve seçik olduğu muhataba hatırlatılmakta ve olay somutlaştırılmaktadır.

Sonuç olarak Kur'an-ı Kerim'in bazı yerlerinde zamir gelmesi gereken yerde ismin gelmesi, metnin yüzeysel yapısında bağlaşıklık sağlamaya kalmayıp metnin anlaşılması, açıklanması ve yorumlanması hususunda okura yeni ufuklar açmaktadır. Özellikle bağlaşıklık öğelerinden sözlüksek bağlaşıklığın görüldüğü yani daha önce zikri geçen sözcük veya söz öbeklerinin yerine zamir getirilmeyip onun yerine genel bir sözcük getirildiği ayetlerde bu duruma rastlamaktayız. Bu nedenle metin dilbilimin herhangi bir metni anlama, açıklama ve yorumlamaya dair ileri sürdüğü bağlaşıklık ve bağdaşıklık ölçütlerini Kur'an ayetleri hatta sureleri üzerinde tatbik etmenin yararlı olabileceğini düşünmekteyiz. Ayrıca metin dilbilimin bu ölçütlerinin farklı Arapça metinler örneğin şiir, roman, hikâye vb. edebi türler üzerinde gösterilmesinin Arapçayı öğrenenler için faydalı olacağına inanıyoruz. Zira bu durum Arapça bir metnin nasıl oluşturulduğunu göstermekle kalmaz aynı zamanda metnin nasıl yorumlanacağını da işaret edebilir.

KAYNAKÇA

- Abbas, Hasan, *en-Nahvu'l-Vâfi*. 3. Baskı. 4 Cilt. Kahire: Daru'l-Me'ârif, 1974.
- 'Alevî, Yahyâ b. Hamza. *et-Tırazü'l-Mütezzammin li-Esrâri'l-Belâga ve Ulûmi Hakâiki'l-İ'câz*. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-kutubi'l-Hidiviyye, 1914.
- Askerî, Ebû Hilâl. *Kitâbu's-Smâ'ateyn*. Thk. Muhammed 'Alî el-Becâvî Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm. Kahire: Dâru'l-Fikr el-Arabî, 1971.
- Aydın, İsmail. *Kuran Müphemleri Olarak Zamirler*. İzmir: Tıbyan Yayıncılık, 2012.
- de Beaugrande, R. Alain - Dressler, W. Ulrich. *Introduction to text Linguistics*. London: Longman Linguistics Library, 1981.
- Curcânî, Ebû Bekr Abdülkahir b. Abdurrahman. *Delâilu'l-İ'câz*. Thk. Muhammed Reşid Rıza. Beyrut: Dâru'l-Cemel, 2017.
- Dereli, Muhammet Vehbi, "Arapçayı Doğru Kullanmanın Kur'an'ın Anlaşılmasına Olan Etkisi". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34 (Güz 2012): 29-50.
- Ebu Musa, Muhammed. *Hasâisu't-terâkib, Dirâsa Tablîyye li-Mesâil İlmi'l-Meânî*. Kahire: Mektebetu Vehbe, 1996.
- Ekinci, Kutbettin. "Kur'ân'da Mercileri Metinde Geçmeyen Zamirler". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/16 (2017/1): 133-147.
- Enbârî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım. *Şerhu'l-Kasâidi's-Seb'i't-Tvâli'l-Câbilîyyât*. Thk. Abdusselâm M. Hârun. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 1993.
- Endelusî, Ebû Hayyân. *İrtişâfu'd-Darab min Lisâni'l-'Arab*. Thk. Recep Osman Muhammed. 5 Cilt. Kahire: Mektebetu'l-Hanci 1998.
- Günay, V. Doğan. *Metin Bilgisi*. 5. Baskı. İstanbul: Papatya Yayıncılık, 2017.
- Halliday, M.A.K.- Hasan, Ruqaiya. *Cohesion in English*. Londra: Longman Group Limited, 1976.
- Hâşimî, es-Seyyid Ahmed. *Cevâbiru'l-Belâga fi'l-Meânî ve'l-Beyân ve'l-Bedi'*. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, trsz.

- Hattâbî, Muhammet. *Lisâniyyâtü'n-Nas: Medhalin ilâ insicâmi'l-bitâb*. Beyrut: el-Merkezu's-Sâkâfiyyu'l-'Arabîyyi, 1991.
- Huzâ'î, Di'bil b. Alî. *Divanu Di'bil b. Alî el-Huzâ'î*. Şerh. Hasan Hamad. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l- 'Arabî, 1994.
- Hüseyn, Taha. "Kur'ân-ı Kerim'de Üçüncü Şahıs Zamirinin İşaret Zamiri Olarak Kullanılışı". Trc. Mehmed Hatipoğlu. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (1960): 149-163.
- İbn 'Akîl. *Şerhu İbn 'Akîl*. Thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid. 2 Cilt. Kahire: Mektebetu'l-Hanci, 1990.
- İbn Hâleveyh. *İrabu Selâsine Sûre*. Beyrut: Dâru ve Mektebetu'l-Hilâl, 1985.
- İbn Hişâm. *Katru'n-Nedâ ve Bellu's-Sadâ*. Thk. Muhyiddin Abdulhamid. Beyrut: el-Mektebetu'l-'Asriyye, 1994.
- İbn Cuzeyy. Ebu'l-Kasım Muhammed b. Ahmed el-Kelbî, *et-Teshîl li Ulûmu't-Tenzîl*. 2 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1995.
- Marangozoğlu, İzzet. "İbn Hâleveyh'in Hayatı, İlmî Kişiliği ve Eserleri". *Mîzânü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi* 1 (Aralık 2015): 41-58.
- Seçkin, Pelin vd., "Bağlaşıklık Ve Bağdaşıklık Bakımından Lise Ve Üniversite Öğrencilerinin Yazılı Anlatım Becerileri". *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 3/1 (2014): 340-353.
- Sekkâkî, Ebû Ya'kub Siraceddin Yusuf b. Ebû Bekr. *Miftâhu'l-Ulûm*. Beyrut: Dâru'l-kutub el-İlmiyye, 1981.
- Suyûtî, Celaleddin Abdurrahman b. Ebi Bekr. *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*. Thk. Belirtilmemiş. 7 Cilt. Riyad: Merkez ed-Dirâsâti'l-Kur'âniyye, 2005.
- Tebrîzî, el-Hatîb. *Şerh Divan-ı 'Antera*. Beyrut, Dârû'l-kitâbi'l-Arabî, 1992.
- Tiyek, Fatih. *Zamirlerin Mercü ile İlgili İbtılafların Tefsire Etkisi*. Yüksek Lisans Tezi, Kahraman Maraş Sütçü İmam Üniversitesi, 2008.
- Torusdağ, Gülşen -Aydın, İlker. *Metin dilbilim ve Örnek Metin Çözümlemeleri*. 2. Baskı. Ankara: Pegem Akademi, 2018.
- 'Uliyye bintu'l-Mehdî. "Divanu 'Uliyye bintu'l-Mehdî". Erişim: 23.10.2018. <https://goo.gl/C49NBe>.

Vâhidî, Muhammed. *Esbâbu'n-Nużûl*. Thk. Kemal Besyûnî Zağlûl. Beyrut: Dâru'l-Kutub el-İlmiyye, 1991.

Yılmaz, Selahattin. "Kur'ân-ı Kerim'deki Bazı Zamirlerin Mercileriyle İlgili Önemli Kurallar". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (2001): 111-123.

Zerkeşî, Ebu Abdullah Muhammed b. Bahadır. *el-Burbân fî Ulûmi'l-Kur'ân*. Thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim. 3. Baskı. 4 Cilt. Kahire, Mektebetu Dâru't-Turâs, 1984.